

Inimeste valikud ei tulene alati neid ümbritsevatest oludest

Mart Laar. *Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad*. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005. 496 lk.

Viiimasel ajal on ilmunud kaks olulist teost eesti rahvuslusest. Ea Janseni artiklikogumik "Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse" (Ilmamaa, 2004) toob lugejani teeneka ajaloolase töid peamiselt 1990. aastaist. Ja Mart Laari monograafia "Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad" (Eesti Ajalooarhiiv, 2005), mida autor kaitses doktoriväitekirjana 29. aprillil sel aastal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna nõukogu ees. Need kaks raamatut demonstreerivad nii eesti historiograafia järjepidevust kui ka kontseptuaalseid lahknevusi ja põlvkondlike erinevusi. Allpool puudutan ma mõnda süžeed M. Laari raamatust, taotlemata selle mitmekentsentrilise teose süstemaatilist analüüsi või kõikehõlmavat tutvustamist.

Veidi taustast

Taasiseseisvumise ajast peale lahvatab avalikus aeg-ajalt diskussioon eesti küsimuses, mis, tõsi küll, puudutab rohkem eestluse olevikku ja tulevikku, ent vaatluse all on ka minevik. "Rahvusfundamentaliste" oponeerivad "rahvuslikud nihilistid", peamiselt noorematest põlvkondadest pärit radikaalsed müüdi-purustajad ja välismaalased või muidu edevad pamfletistiili harrastavad õrritajad, keda ei kammitse mineviku enesekohased narratiivid, mis on küll "pühad", ent sageli dogmaatilised ning ideoloogiliselt motiveeritud. Rahvuslust tähtsustav eesti intelligents on nõutu ja tunneb traditsiooniliselt alateadlikku hirmu rahvusliku identiteedi võimaliku nõrgenemise-hääbumise üle üldises globaliseerumises ja rahvusülese integratsioonis. Siin ei saa piirduda üksnes triviaalse konstateeringuga, et "teema on aktuaalne". Vahest on kohane kõnelda Jürgen Habermasi kombel "ajalooliitikat", "ajaloo avalikust kasutamisest" (*öffentlicher Gebrauch der Geschichte*) ja sellest, kuidas tänapäev tungib akadeemilisse ajaloo debatti.

Mart Laar on olnud alati rahvuslik optimist, kes peab müüdiks hoopis rahvuslusele kiire

lõpu kuulutamist, näiteks vaidluses Linnar Priimäega 1990. aastate teisel poolel. Kui küsida, kas poliitik, isamaaliitlane Laar on mõjutanud akadeemilist ajaloolast Laari, siis tuleb küll vastata jaatavalt, ent see mõju pole häiriv ja jääb enamasti igasugusele ajalookirjutusele omase paratamatu subjektiivsuse raamidesse.

Milline on Laari ajaloofilosoofia ja -kontseptsioon? Sellest saame aimu juba raamatu esimesest lausest, kus autor tsiteerib liberaalse rahvusluse alalhoidliku tiiva ühe juhi, Kolga-Jaani pastori Villem Reimani sõnu selle kohta, et mitte olud ei painuta inimesi, vaid inimesed painutavad olusid. See pealtnäha lihtne ja sirgjooneline aforism annab üldraami Laari kogu rahvusekäsitlusele.

Etnitsistid ja modernistid

Teadus algab mõistetest, ka ajalooteadus. Vähemasti arvavad niiviisi need, kes peavad ajalugu ikka teaduseks ja mitte ainult kunstkirjanduseks (*arts*). Käesoleval juhul on võtmesõnad "rahvus" ja "rahvuslus". Nende sõnade baasil on moodustatud terve hulk mõisteid, mida kasutatakse rahvusluse sünonüümideks või selle mõiste erinevate varjundite, külgede ja avaldumisvormide märkimiseks. Samas puudub sel mõistel üldaktsepteeritud teaduslik määratlus. Õigemini, neid määratlusi on ülearu palju. Rahvus/rahvuslus on niisama raskelt defineeritav mõiste nagu näiteks kultuur. Laar selle defineerimisest ei pääse, sest uurimisobjekti on ju vaja piiritleda.

Märkimisväärne osa raamatust ongi pühendatud rahvuse mõiste selgitamisele. Siin visandab autor diskussiooniliste probleemide võrgustiku ja refereerib mitmesuguste, enamasti (vastu)oluliste, autorite ja koolkondade seisukohti läbi aegade. Laari kui ajaloolase vaatevinkel on erialaspetsiifiline, narratiivne, erinedes nõnda rahvuse käsitlusest nn. süstemaatilistes ühiskonnateadustes: poliitikateaduses ja eriti sotsioloogias, kus kaldutakse rahvuslust käsitama kui moodsa aja produkti ja selle kujunemise mehhanismi loodetakse avastada aborigeenide ühiskonnas toimivate protsesside uurimise kaudu (näiteks Ernest Gellner).

Laarile imponeerib rohkem koolkond, mida ta esimese läänese koolitust saanud Eesti sotsioloogi Ilmar Tõnissoni eeskujul nimetab tinglikult sünteesivaks. Sinna ei kuulu teooriad, mis kvalifitseerivad rahvuse väljamõelduks (siis pole ju midagi uurida), nagu Benedict Andersoni *imagined communities*, või suurriiklased Hegelist alates, kes absolutiseerivad riiklikku rahvuslust, kuulutades samal ajal loomulikkude kadu väikerah-

vastele (ajaloolised ja mitteajaloolised rahvad). Laar pooldab nn. etnitsistlikku lähenemisviisi, mis Ida-Euroopa väikerahvaste kultuurirahvusluse suhtes on heatahtlik, ka siis, kui neil rahvastel pole õnnestunud jõuda oma riigini. Seetõttu võiks kaasaja rahvusteooria suurtest nimedest Laarile olla kõige lähemaks eeskujuks ja mõttekaaslaseks briti teadlane Anthony D. Smith, kes pealegi kritiseerib julgelt moderniste. Etnitsistide kõrval nimetab Laar sünteesiva koolkonna juures veel Karl W. Deutsch, kes emakeelset suhtlust ja lülitumist avalikku ellu peab inimeste rahvuseks liitumise peamiseks teguriks. Siia kuulub ka Mirosław Hroch, kellest räägime lähemalt allpool. Max Weberit võib sellesse seltskonda lülitada siiski üsna suurte reservatsioonidega.

Mart Laari väitel ei ürita sünteesiv koolkond ajalugu mingi teooria järgi painutada, vaid seda kirjeldatakse nii, "nagu see on olnud" (lk. 65). Niisuguse resoluutse ütleamisega kaitseb Laar oma uurimisobjekti, s. o. eesti rahvast-rahvust kallalekippujate eest. Siin pole Laar mitte üksnes õpetlane, kes kuulutab õigeks vaid selle teooria, mis talle sobib, vaid ka tõsine rahvuslane ja isamaaline poliitik, kes kaitseb eesti rahva õigust olemasolule nii minevikus kui ka tulevikus.

Ilmar Tõnissoni rahvusluse uurimise koolkondade kolmikskeem (objektiivne, subjektiivne (voluntaristlik), sünteetiline) aastast 1934, mille Laar on oma uurimuses üle võtnud, pole just kõige õnnestunud. Laari eeskujud sünteetilisest koolkonnast on niisama subjektiivsed kui kõik ülejäänud rahvusteoreetikud. Võib-olla piisaks, kui eristada primordialiste-etnitsiste, moderniste-instrumentaliste ja ülejäänuid. Aga asja olemust see suurt ei muuda.

Näib, et viimasel ajal on Eestis toimumas nihe etnilise järjepidevuse, *etnose* pikaajalise arengu ja põliste juurte rõhutamise, s. o. primordiaalsuse suunas. Seda näitab ka 2004. aastal Päevalehes puhkenud arutlus selle üle, kui vana on eesti rahvas. Nimelt väitis Lauri Vahtre, et võib kõnelda eesti rahva olemasolust juba Rooma impeeriumi päevil (rooma rauaajal). Arheoloog Valter Lang kirjutas seepeale, et tarandkalmete põhjal seda küll väita ei saa. Mart Helme juhtis tähelepanu sellele, et keskaegsed kroonikud ja teised "võõrad" kõnelevad eestlastest (*estones*). Ta arvas, et kui Lembitu võitnuks Madisepäeva lahingu, siis võinuks see viia eestlaste oma kuningriigi tekkimisele. Poliitikateadlane Kristina Kallas kõneles ajalootõdede paljususest ja nõudis selget vahetegemist "eelrahvusliku aja" ja rahvuste ajastu vahel, seda ka kasutatavate terminite osas. Paraku tekitab see kiusliku küsimuse, mis ajast või aastast saab talu-

poegi, maarahvast eestlasteks nimetada, kas juba rahvuse tekkimise algul või alles lõpul? Kas aastast 1857, kui J. V. Jannsen pöördus oma lehes eesti rahva poole? Või hoopis juba eelärkamisajast?

Eesti juhtum

Mis puudutab Eesti juhtumi (*case*) käsitlemist rahvusluse uuringutes, siis võinuks soovida erialaliteratuuris mõjukate Andreas Kappeleri, Robert Kaiseri, Toivo Rauna ja Eric Hobsbawmi eestlasi otse puudutavate seisukohtade tutvustamist. Neist kaht esimest pole üldse nimetatud, kaht viimast on maininud riivamisi. Hobsbawm, keda Laar nimetab (neo)marksistik, on olnud skeptiline Balti rahvaste riiklikus (neil puudus omariikluse pretendent; aga Leedul ju oli) ja kõrgkultuurilises võimekuses (eestlasi ainult 1 miljon), ent 1994. aastal ilmunud teoses "The Age of Extremes" (1994, e. k. 2002) on ta oma niisugust hinnangut korrigeerinud.

Mis puutub Toivo Rauna, siis tema on Georg von Rauch'i jmt. kõrval Eesti, Läti, Leedu ja Soome ajaloo võrdleva uurimise üks pioneere ning kirjutanud mitu olulist tööd just ühiskondlike, sh. rahvuslike liikumiste kohta. Hrochiga võrreldes on allikaid ja kirjandust originaali keeles lugev Raun oma võrdlevates uurimustes märksa põhjalikum. Ta oli ka esimene, kes rakendas Eesti ajaloo üllitamisel Vabas Maailmas moderniseerimise kontseptsiooni juba 1970. aastatel. 1980. aastaist jõudsid tema tööd mitmesuguseid teid mööda Eestisse ja nende kontseptuaalset mõju uuenevale Eesti historiograafiale on raske üle hinnata. 2003. aastal kritiseeris Raun ajakirja *Nation and Nationalism* veergudel Gellneri ja Hobsbawmi seisukohti eestlaste "lühikesest" ajaloost ja vähesest kultuuripotentsiaalst.

See, kuidas me tänapäeval või tulevikus rahvust defineerime, ei muuda minevikus toimunut karvavõrdki. Tuleb arvestada tõsiasi, et rahvusliku liikumise omaaegsed tegelased ei teadnud hiljem konstrueeritud teooriatest midagi. Siin peaks olema ettevaatlik, kui püüame minevikusündmusi interpreteerida moodsate sotsioloogiliste diskursuste abil. Tõsiselt ei saa siiski võtta soovitusi üldse vältida mõiste "rahvus" kasutamist ja öelda, et rahvuslik liikumine oli moodsa ühiskonna vajadustega kohanemine. Või asendada rahvusluse mõiste liberalismi mõistega, mis on kergemini defineeritav ega kutsu kosmopoliitides esile negatiivseid emotsioone.

Üks asi on rahvuslus minevikus ja teine asi on rahvuslus tänapäeval. Meie ajal rahvuslikuks peetav tegu ei tarvitsenud seda olla sada aastat tagasi, ja vastupidi. Millist nähtust oma aja rah-

vuslased rahvuslikuks pidasid, seda pole lihtne teada saada. Hiljaaegu, selle aasta augustis Eestis külastanud Miroslav Hroch leidis, et tänapäeval on parem “rahvusluse” mõistest hoiduda või siis kasutada seda väga piiratud tähenduses. Paljud akadeemilised uurijad arvavad, et rahvuslus on teoreetiliselt tühi mõiste ja kasutu kategooria, mida sobib tarvitada üksnes poliitilises kontekstis. Teisest küljest näeme rahvuse mõiste politiseerimist. Selle äärmuslikuks väärtõlgenduseks on rahvusluse samastamine natsionaalsotsialismiga (eriti Ameerikas) ja natsionalismi käsitlemine üksnes negatiivses kontekstis, näiteks Teise maailmasõja põhjusena.

Laari rahvuse-definitsioon

Oma raamatus osutab Laar rahvusteooria küsimustele rohkesti tähelepanu, igal juhul annab ta sellele kaugelt enam ruumi kui ükski teine seda valdkonda uurinud eesti ajaloolane. Refereerides erinevate koolkondade ja selle ala korüfeede töid, esitab ta ka oma määratluse rahvusest, rahvuslusest ja rahvuslikust liikumisest. Rahvuslust kui ajaloo fenomeni kõrgelt väärtustades heidab Laar kõrvale kõik niisugused postmodernistlikud visioonid ja teooriad, mis kõnelevad rahvusest kui väljamõeldud ühendusest või võrtspoodnikest võrsunud industriaalse eliidi projektist. Rahvuse defineerimisel lähtub Laar pigem traditsioonilistest ja konservatiivsetest kultuurirahvuslikest alustest, kus riikluse ja poliitilisel ühtekuuluvusel on kõrvaline koht. “Siin mõistetakse rahvuse all ajalooliselt välja kujunenud inimühendust, kellel on ühine ajalooline mälu ning kultuuriväli, arusaam enda ühtekuuluvusest ja tahe selles äratundmises ennast teostada. Rahvusi ei mõelda välja, nad tekivad kultuurilis-etnilise ühtekuuluvuse alusel enesest teadlikuks saamise käigus. Rahvus eeldab olemasoluks vähemalt kahte järgnevatest tingimustest: ühine territoorium, keel, ajalugu, usuline või kultuuriline taust ning ühine majandus- või poliitikaelu. Siit lähtub ka rahvusluse definitsioon. Rahvusluse all mõistetakse arusaamist enda kuuluvusest teatud rahva hulka ja taht tema heaks tegutseda. Rahvusliku liikumisenä käsitatakse siin raamatus organiseeritud tegevust rahvuse äratamiseks eneseteadvusele ja selle täielikuks väljaarendamiseks.” (lk. 72)

Eesti lugeja harimise mõttes on Laar võtnud ette valgustada rahvusprobleeme Euroopas üksikute suur- ja väikerahvuste kaupa. Tulemus on raamatu üldisest akadeemilisest kontekstist väljalangev populaarne referaat, mis tugineb üsna piiratud kirjandusele.

Hans Kruus

Laari viitab oma raamatus sageli Hans Kruusile. Tema puhul tuleb eraldi vaadelda rahvuse definitsiooni ja rahvusliku ärkamise kontseptsiooni. 1915. aastal kirjutas ta rahvusest kui päritavast bioloogilisest nähtusest, mida iseloomustab “ühtlane rahvuslik iseloom, ühised kultuuri vormid, omandatud traditsioonid, mis põlvest põlve antavad...” 1930. aastate lõpul kõneles ta rahvusest kui “vaimsest kujundist ja tahte loomingust” (1938). Rahvus on “temasse kuuluvate isikute suur sotsiaalne “meie”, mille põhisedemeks on nn. “meie”-hingeelu, mida viljastab eriti oma, põlvest põlve edasipärandatav, kuid ühtlasi ka alaliselt uuestisündiv ja täienev kultuur” (1940). Kumbki neist määratlustest ei viita vähemalgi määral Kruusi vaadetes esseeride partei perioodil ja 1920. aastail ilmsiks tulnud tugeva sotsiaalse suunitlusega majanduslikule determinismile, mille järgi majanduslikud muutused, eriti talude päriksostmine, mis sai võimalikuks tänu 19. sajandi esimese poole agrarreformidele, ja isegi viljahindade kõikumine, toovad kaasa ühiskondlikud muutused, esile kerkivad uued kihid, kes vajavad oma huvide kaitsmiseks uut ideoloogiat ja poliitikat. Talunikud, linna väikekodanlus ja intelligents on rahvusliku liikumise kandvad jõud.

Niisiis kaldub Kruus rahvuse defineerimisel etnitsistlikule ehk primordiaalsele platvormile. Rahvusliku ärkamise seletamisel aga läheneb ta instrumentalistide, Laari järgi voluntaristide (Gellner, Hobsbawm jt.) leerile. Siiski üks nüanss. Nimelt kõneleb Kruus oma “katekismuses” (1928) mitte üksnes rahvuslikust ärkamisest, vaid “eesti rahvuse uuestisünnist”.

Ea Jansen, Miroslav Hroch ja Mart Laar

Laari põhivaated rahvuslusele on paljus lähedased Ea Janseni arusaamadele. Oma viimastes töödes polemiseeris Jansen Gellneriga, kelle väitel on eesti rahvuslus tekkinud “eimillestki” (*ex nihilo*): “Eestlased ei sündinud “eimillestki”, vaid vanast kultuurilisest ühtekuuluvusest, etnilistest traditsioonidest, mis 19. sajandi esimese poole vältel elustati.” (2000) Kultuuriuurijana on Jansen alati tõstnud esile vaimseid tegureid (eitamata sotsiaal-majanduslikke) ja sellega seoses nimetanud Karl W. Deutschi, kes rahvusluse tekke põhifaktorit näeb emakeelse kommunikatsiooni võimaluste avardamises ja inimeste mobiliseerimises avalikku ellu. Samas ei eita ta sotsiaal-majanduslikke tegureid ja soostub Gellneriga selles, et rahvuslus võis tekkida seoses sotsiaalsele tõusule pürgivate

ühiskondlike gruppide huvidega (1993).

Omaette fenomen eesti historiograafias on Euroopa väikerahvaste rahvuslike liikumiste uurija Miroslav Hroch. Hroch sai eesti ajaloolastele tuntuks juba sügaval Nõukogude ajal, ja seda mitmel põhjusel. Esiteks oli revisionistliku ja dissidentliku hoiakuga Praha Karli ülikooli vabameelne professor üks vähesid ühiskonnateadlasi idablokist, keda respektneriti ka Läänes (tema läbimurdeteos “Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleiner Völkern Europas” ilmus tähendusrikkal 1968. aastal Prahast); teiseks võis teda kui “vennaliku sotsialismimaa” esindajat tsiteerida ja Moskva loal külla kutsuda; kolmandaks oli ta pagulasteadlaste ja baltisakslaste kõrval üks vähesid, kes oma rahvusvahelise levikuga töödes eestlasi üldse nimetas, ja seda veel võrdväärse uurimisobjektina riiklikult iseseisvate rahvaste (näiteks soomlaste) kõrval.

Hrochi esimene “maaletooja” oli Ea Jansen, kelle töid koos Hans Kruusi omadega Hroch oma uurimustes põgusalt osundas. Range ideoloogilise tsensuuri ja rahvusvahelise isolatsiooni tingimustes oli asi seegi. Pealegi olid Hrochi seisukohad lähedased mõlema eesti kolleegi omadele. Ja keegi märgitud kolmest ajaloolasest polnud tõsiusklik marksist. On tähelepanuväärne, et kõigest paar aastat pärast Hrochi monograafia ilmumist viitas sellele Jansen oma raamatus Jakobsoni “Sakalast” (1971). Juba seal polemiseeris ta etevaatlikult Hrochiga, öeldes, et rahva aktiivsust ja rahvusliku teadvuse virgumist ei saa seletada ainult majanduslike ja sotsiaalsete protsesside abil. Nii sai eesti ajaloolaste 1960-ndate põlvkond ja järgnevad põlvkonnad Hrochi juba valmiskujul kui vääramatu autoriteedi, sest teistest rahvusteoreetikutest ei teadnud nad suurt midagi.

Mart Laar deklareerib korduvalt tuginemist Hrochi rahvusliku liikumise perioodiseerimise metoodikale. Ja tõepoolest, kõige viidatavam teos ongi tal Hrochi “Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations” uues Columbia ülikooli väljaandes (2000). Siiski pole Hrochi skeem üksnes metoodiline ja ainult perioodiseerimisse puutuv. See on terve kontseptsioon, mida mõned uurijad, nagu Toivo Raun, on pidanud marksistlikuks ja sotsiaalmajanduslike faktorite ülehindamise tõttu ühekülgses. Samas on teadusmaailm aktsepteerinud põhimõtteliselt tema “mittedominantsete etniliste gruppide” kolmeastmelise rahvusliku liikumise skeemi ja nende võrdleva uurimise metoodika. Hrochi tugev külg on see, et rahvusliku liikumise etapid (faasid) on

küllalt selgelt defineeritud ja piiritletud ning autor tugineb empiirilistele faktidele. Hrochi kontseptsiooni on jõuliselt toetanud E. Hobsbawm, kes eriti väärtuslikuks peab tema mudelis rahvusliku liikumise poliitiliseks massiliikumiseks muutumise (üleminek faasi C) probleemi.

M. Laari suhe M. Hrochi on vastuoluline. Kui Jansen on näinud Gellneri ja Hrochi põhivaadete sarnasust, siis Laari järgi on nad erinevates koolkondades: esimene voluntaristlikus, teine sünteesivas. Laar on võtnud üle Hrochi meetodi ja rahvusliku liikumise perioodiseeringu põhimõtteid, s. o. kolm faasi ja nende kirjelduse, kuid ta ei jaga kõiki tema järeldusi. Laar justkui testib Hrochi kontsepti kehtivust ja rakendatavust Eestis. See, mida Hroch püüab tõestada, ja nimelt seda, et rahvuslik aktiivsus on paljus sõltuv sotsiaalmajanduslikest ja kultuurilistest teguritest, selle lükkab Laar oma uurimuses otsustavalt ümber. Kui Hroch peab põllumaa viljakust, põllumajandusliku kaubatootmise taset ja turusidemeid rahvuslikku liikumist stimuleerivaks teguriks, siis Laar seda Eesti näitel ei kinnita. Samuti ei leia toetust Hrochi tees, et külakoolivõrgu tihedus on rahvuslikku aktiivsust oluliselt mõjutav näitaja (lk. 216–217). Seda, mida Jansen 1971. aastal väitis, on Laar nüüd konkreetse kvantitatiivse uuringuga tõestanud.

Isegi eesti rahvusliku liikumise perioodiseerimisel ei lange nende seisukohad enamasti ühte. Hrochil hõlmab faas A Eesti puhul aastaid 1830–1860, Laaril aastaid 1800–1857. Faas B on Hrochil aastad 1860–1900, Laaril 1857–1883. Faas C on Hrochil – jutt on ikka Eestist – 1900. aastast alates, Laaril 1880. aastate algusest.

Laari uurimuse eesmärgid

Milline on Mart Laari raamatu-väitekirja tähendus? Kõige üldisemalt vahest see, et esmakordselt võetakse nii laia haarde ja põhjalikkusega vaatluse alla eesti rahvusliku liikumise avaldusvormid, geograafia, rahvuslikku aktiivsust mõjutanud tegurid ning eriti aktiiv ehk tegelaskond. Laar on seadnud eesmärgiks: 1) asetada eesti rahvuslik liikumine Euroopa konteksti; 2) uurida rahvusliku teadvuse teket ja rahvuslikku aktiivsust mõjutanud tegureid ja esmajoones rahvusliku liikumise aktiivi. Autor püüab leida vastust küsimusele, miks on rahvuslik aktiivsus mõnes piirkonnas suurem ja millest on see tingitud, kas suuremast majanduslikust jõukusest, parematest koolidest või hoopis üksikisikute, s. o. rahvuslike aktivistide tegevusest. Sellega seoses püüab ta välja selgitada: 1) kas on olemas selliseid tegureid, mille olemasolust sõltus rahvusliku teadvuse levik ja rahvuslik aktiivsus,

ja 2) kas rahvuslik ärkamine tugines rohkem sotsiaalmajanduslikele ja kultuurilistele mõjuritele või rahvusliku aktiivi olemasolule ja tegevusele.

Millal algas rahvuslik liikumine?

Mart Laar on oma töös esitanud eesti rahvusliku liikumise niisuguse kontseptsiooni, mis dateerib rahvusliku liikumise alguse 18. sajandi lõppu (lk. 381), kui Eestis hakkasid levima Herderi ja Rousseau ideed. Rahvusliku liikumise esimeseks faasiks on tal eelärkamisaeg, mida iseloomustab estofiilide tegevus, mis algas 19. sajandi esimestel aastatel, kui ametisse astus hulk rahvusaatelisi kirikuõpetajaid. Senini on eesti historiograafias valitsenud seisukoht, et rahvuslik liikumine algas ärkamisajaga 1850–1860-ndate aastate vahetusest alates. Seega toob Laar rahvusliku liikumise algusaja pool sajandit ettepoole. Põhjenduseks toob autor selle, et teiste rahvaste, nagu soomlaste, juures loetakse eelärkamisaeg rahvusliku liikumise osaks. Ja nii toimib ka Miroslav Hroch.

Selline rahvusliku liikumise uus trakteering eesti historiograafias tekitab mitmeid küsimusi. Kõigepealt, mis on rahvuslik liikumine? Nagu ülalpool märgitud, defineerib Laar seda kui “organiseeritud tegevust rahvuse äratamiseks eneseteadvusele ja selle täielikuks väljaarendamiseks”. Kas eelärkamisaeg ja estofiilide akadeemiline tegevus rahuldab neid nõudeid ja kriteeriume, mida autor ise rahvuslikule liikumisele seab? Kas mõiste “rahvuslik liikumine” ise ei eelda juba mingil määral teadvustatud rahvuskoosluse olemasolu? Eesti historiograafilises traditsioonis tundub kuidagi harjumatu kõnelda rahvuslikust liikumisest enne rahvuse ärkamist. Senise trakteeringu pooldajad on väitnud, et eelärkamisajal oli tegemist üksnes ideelise liikumisega. Rahvuslik liikumine on aga sotsiaalne liikumine, mis eeldab laiemat osavõtjaskonda kui vähesed estofiilid ja seetõttu algas rahvuslik liikumine koos ärkamisajaga.

Tundub, et tegemist pole üksnes terminoloogilise vaidlusega, nagu esialgu võib näida. Paistab, et Laarile on südamelähedane lähiajaloo kronoloogiliste piiride avardamine. 1999. aastal ilmunud artiklis soovib ta Eesti lähiajalugu arvestada aastast 1816–1819, s. o. pärisorjusest vabastamisest. Võrdluseks olgu toodud Enn Tärveli seisukoht, et lähiajalugu Eestis algab 1939. aastaga. Laari rahvusliku liikumise kontseptsioon ja periodiseering osutab tema soovile tähtsustada ajaraajana mitte niivõrd ärkamisaja algust, nagu seda on tehtud eesti historiograafias senini, vaid just eelärkamisaja algust, mida ta peab ka rahvusliku liikumise alguseks. Laari käsitluses on rahvuslik liikumine viidud ajas

ettepoole ja selles mõttes lähemale Kesk- ja Ida-Euroopa rahvuslikele liikumistele. Kontseptuaalselt tähendab see eelärkamisaja tugevamat liitmist ärkamisajaga ühte rahvusliku liikumise protsessi.

Siin tahaks küsida, kuidas suhestub eelärkamisaja ja estofiilide tegevusega Balti valgustus, mille hiliseks etapiks Indrek Jürjo peab 19. sajandi esimesi aastakümneid. Sest pole vist kahtlust selles, et Balti valgustus kujundas mitte üksnes baltisaksa liberalismi, vaid ka tekkiva eesti ja läti rahvusliku liikumise hoiakuid, nagu seda näeme Jürjo uurimuses August Wilhelm Hupelist (2004).

Rahvuslik aktiivsus

Teine kogum Laari töö olulisi järeldusi puudutab rahvusliku aktiivsuse geograafiat, mis osaliselt kinnitab teiste uurijate, nagu Ea Jansen, Ants Viires ja Arvo Mägi, varasemaid tulemusi. Laari järeldused erinevad neist selles, et temal on rahvusliku aktiivsuse tipus väljaspool Viljandimaad asunud kihelkonnad. Teine erinevus on Põhja-Eesti eeldatust suurem aktiivsus. Kolmas erinevus on linnade ja linnaelanike, eriti Põhja-Eestis, ootamatult kõrge aktiivsus. See on võimaldanud autoril järeldada, et rahvuslikud ideed ja liikumine levis kogu Eestis ühtlasemalt, kui arvatud. Põhja-Eesti polnud mingi mahajäänud ala, vaid seal algas liikumine lihtsalt hiljem. Seda toetavad ka Väino Sirgu uurimused haritud eestlastest linnades.

Kolmas grupp järeldusi puudutab rahvuslikku liikumist mõjutanud tegureid. Kinnitust on leidnud Herbert Ligi väide 1983. aastast, et talude päriksostmisel puudub otsene seos rahvusliku aktiivsusega. Laari üks põhijäreldusi on see, et rahvuslike ideede levik ühes või teises piirkonnas ei sõltunud sotsiaalmajanduslikust ega hariduslikust arengust. Majanduslikult tugevad kihelkonnad võisid rahvuslikust liikumisest kõrval seista ja üsna nõrgad piirkonnad selles aktiivselt osaleda. Sama kehtib ka haridusolude kohta, millest samuti ei sõltunud, kes läheb rahvuslike püüetega kaasa ja kes mitte. “Ainus rahvusliku aktiivsuse reegel oli see, et reeglit polnud,” kinnitab Laar (lk. 217). Ta mõnab siiski, et laiemas mõttes võis rahvuslik ärkamine olla mõjutatud ühiskonna ajakohastumisest. Kuid üldiselt sõltus see iga inimese vastusest küsimusele “Kes ma olen?”. Seega peab Laar kõige olulisemaks isikulist identiteeti ja indiviidi etnilist enesemääratlust. Inimene ise otsustab, kes ta on ja kuhu ta kuulub. Antud juhul: kas ta tahab olla eestlane ja rahvuslane ja osaleda rahvuslikus liikumises? Minu meelest on see ka kõige universaalsem seletus, mis ei saa olla väär, kuigi võib tunduda liiga üldine ja pealiskaudne. Hiljem, sel ajal, kui

rahvuslus muutus valdavaks, sai inimene rahvuse juba n.-õ. valmis kujul kaasa sünniga. Selles mõttes on Laaril õigus, kui ta kinnitab, et “rahvus pole ajutine vabatahtlik ühendus” (lk. 72).

Tahaks väita, et uusaegne moderniseerimine, mis haaras ka eestlased, lõi tingimused, tekitas niisuguse keskkonna, kus maamees üldse jõudis küsimuseni “Kes ma olen?”. Ma ei mõtle moderniseerimise all üksnes majanduslikke muutusi, vaid kõige laiemaid, kogu ühiskonda radikaalselt ümberkujundavaid trende: kultuurilisi, sotsiaalseid, poliitilisi jm. Moderniseerimine pole üksnes industrialiseerimine, linnastumine ja raudteede ehitamine, see on pööre ka inimeste mõttemaailmas, nende isikuvabaduse ja ühiskonnaelus osalemise aktiivsuse kasv, rahvusliku eliidi taotlus jõuda järele arenenud rahvastele jms. Neid tegureid on raske mõõta ja eraldi hinnata. Tõenäoliselt võib siin asi olla nii, et ükski eraldi võetav moderniseerimise näitaja või moodsa sõnaga mõõdik ei ole tugevas korrelatsioonis rahvusliku aktiivsusega, nagu Laari tööst ilmsiks tuleb, ent kõik kokku seda siiski on.

Rahvuslike ideede levik sõltus rahvuslikult üliaktiivsete äratajate olemasolust ühes või teises piirkonnas (kihelkonnas). Kus neid oli tihedamalt, seal oli ka rahvuslik elu hoogsam ja vaesus polnud siin takistuseks. Lõuna-Eestiga võrreldes polnud vaesem Põhja-Eesti sugugi nii passiivne ja mahajäänud, kui seni arvatud.

Rahvusliku liikumise aktiiv

Neljas grupp Mart Laari järeltõlge on seotud rahvusliku aktiiviga, mida ma käsitlen siinkohal veidi lähemalt, sest suur osa tööst on pühendatud just rahvusliku aktiivi ning sinna kuulunud äratajate ja juhtide uurimisele.

Kuivõrd rahvuslus avaldus indiviidide-rahvuslaste kaudu, siis on mitmed autoriteetsed uurijad osutanud vajadusele analüüsida rahvuslike aktivistide (Hroch nimetab neid patriootideks) biograafiaid, et nii jõuda rahvusluse tekkimise süvapõhjusteni. Lisaks võib rahvusliku liikumise kandvate jõudude väljaselgitamine anda võimaluse eri rahvaste rahvuslike liikumiste võrdlemiseks. Paraku sõltub niisuguse kõrvutamise efektiivsus andmebaaside täielikkusest ja ühildatavusest, mis omakorda sõltub nende koostamise meetodikast, mida aga on keeruline ühtlustada. Kirjanduse põhjal võib arvata, et kuigi kaugele pole rahvusliku aktiivi võrdlev uurimine Ida-Euroopa maa-des jõudnud ja mingit universaalset meetodikat ega mudelit selleks pole loodud. Hroch on seda üritanud teha, ent vähene allikakriitika ja liiga laia haardega kaasnev pealiskaudsus on pilti

moonutanud, seda ka Eesti ja Soome osas. Nii on Hrochi järgi Eesti rahvusliku liikumise sotsiaalne struktuur sarnane Leeduga, aga mitte Lätiga.

Hrochi rahvusliku aktiivi koosseisu mudel on Laari meelet alusena siiski kasutatav. Ent vaevalt on põhjust kõnelda rahvusliku liikumise aktiivi rahvusvahelisest liigitusest (lk. 222). Võti on siin rahvusliku aktiivsuse avaldumise spetsiifilistes vormides ja tunnustes, mida kõikjal ühe müti alla viia pole võimalik. Seetõttu ongi Laar välja töötanud eesti rahvusliku aktiivi uurimise meetodika ja sellele tuginedes on ta koostanud kaks nimestikku (andmebaasi): 1) eelärkamisaja tegelaste ja 2) ärkamisaja tegelaste kohta, mis Hrochi periodiseeringus vastavad faasidele A ja B. Need sisaldavad andmeid nende sotsiaalse ja rahvusliku päritolu, haridus- ja elutee ning rahvusliku tegevuse kohta.

Eelärkamisaja aktiiv

Eelärkamisaja tegelaste andmebaasi koostamisel on Laar tuginenud põhiliselt O. W. Masingu ja J. H. Rosenplänteri kirjavahetuse lisana avaldatud *personalial* vihikule. Andmebaasis on 153 tegelast, neist eestlasi u. 20%. Eestvedajate hulgas on küll rohkem eestlasi, u. 40%, kusjuures nende osakaal pidevalt kasvas. Esialgu domineerisid kirikuõpetajad, kes hiljem andsid koha koolmeistritele, arstidele ja ametnikele. Autor tõdeb, et rahvusidee levis eestlaste seas visalt ning eesti soost koolmeistrite ja talunike kaasaminek eelärkamisega oli pigem erand kui reegel. Nii tuleb välja, et eestlaste “ärkamisele” aitasid kaasa sakslased-estofiilid, kel puudus üldse soov eestlasi rahvuslikult äratada. Neid ajendas eesti keelt ja ajalugu uurima etnograafilise huvi, et säilitada kaduva rahva pärand teadusele. Aga ometi täitsid nad eesti rahvuslikku missiooni! Kui nad tegid seda ebatõenäoliselt, kas sai see siis olla organiseeritud tegevus rahvuse äratamiseks, nagu nõuab Laari formuleeritud rahvusliku liikumise definitsioon? (lk. 72) Kas olid nad aktivistid vastu tahtmist? Need küsimused minu meelest jäävad. Autor tunnistab ka ise, et näiteks Carl Ulmanni ei saa pidada eesti rahvuslasteks või eesti rahvusliku ideoloogia loojaks (lk. 162). Muidugi tuleb nõustuda sellega, et Rosenplänteri, Faehlmanni ja Masingu pärandi, näiteks rahvusmüüdi loomise mõju hilisemale rahvuslikule ärkamisele oli suur.

Ärksamisaja aktiiv

Kes oli eesti rahvuslane? Esmajoones see, kes osales rahvuslikes üritustes. Laar on võtnud rahvuslike tegelaste andmebaasi need, kes olid eesti seltside ja Aleksandrikooli (abi)komiteede

liikmed, koori- ja orkestrijuhid, ajalehtede kirjasaatjad, rahvaluulekogujad jmt. Muidugi vaid need, kelle kohta on andmed säilinud. Paljudest erinevatest arhiividest ja allikatest sageli ükshaaval välja otsitud andmete kokkupanek ja rahvustegelaste nimekirja gradueerimine on väga mahukas ja peen töö. Ärkamisaja (1857–1883) tegelaste kartoteegis on andmeid 4040 rahvustegelase kohta, mis kindlasti on silmapaistev saavutus, võib-olla maailmarekord omalaadsete seas. Seni on suuremaks peetud Hrochi nimekirja tšehhi patriootidest, mis hõlmab 2734 tegelast. Laari töös on need niisugused tegelased, kes osalesid vähemalt ühes rahvuslikus ürituses. Neist rohkem kui 4000 tegelasest kuulus 1215 laulu- ja mänguseltside jt. kohalike rahvuslike organisatsioonide koosseisu. Võib küsida, kas nendesse kuulumine oli alati rahvuslikult motiveeritud? Aleksandrikooli liikumisega ja Eesti Kirjameeste Seltsiga, kuhu kumbagi kuulus ka üle 1000 liikme, on asi muidugi täiesti selge. Lõuna-Eesti andmebaasi loeb autor peaaegu ammendavaks, Põhja-Eesti oma saab veel oluliselt täiendada. Rahvuslaste arv oli aktivistide arvust kindlasti mitu korda suurem.

Äratajad ja juhid

Kogu rahvuslikust aktiivist on Laar välja selekteerinud tegelased, keda ta nimetab äratajateks. Need on tegelased, kes löid kaasa vähemalt kolmes rahvuslikus ettevõttes. Nende arv on 406. Äratajate nimed ja lühielulood on ära toodud raamatu lisas. Just äratajad olid need, kelle tihedusest sõltus rahvuslik aktiivsus ühes või teises piirkonnas kõige rohkem.

Äratajate seas eristab Laar rahvustegelaste rühma, keda ta nimetab juhtideks ja kes osalesid vähemalt viies rahvuslikus ettevõtmises. Seal on 88 tegelast, ja mitte kõik neist pole tuntud. Kui juba äratajate seas oli koolmeistritel talunike ees edumaa, siis nüüd suureneb see veelgi. Ligi 2/3 juhtidest on koolmeistrid. Äratajate peatükki on Laar komponeerinud salongid, mis ühendasid n.-ö. kujunevat “eesti seltskonda” (tollal kutsuti neid veel rahvameesteks) ja kus loodi kitsamas ringis kontakte ja said tõuke mitmed algatused. Koidula ja Hurda salong ning Jakobsoni salong Kurgjal, millest tähtsam oli Sakala toimetus Viljandis.

Äratajate kujunemist mõjutavad tegurid

Rahvuse sünnis, nagu inimesegi sünnis, on alati midagi müstilist, mida ei saa seletada ainult sõnadega “evolutsioon”, “moderniseerumine”

või “progress”. Ka Laar ei pretendeeri viimase instantsi tõele. Ta tunnistab, et ikka jääb lahtiseks, mis mõjutas “äratajaid” langetama otsust olla eestlane. Laar arutleb selle üle, kes või mis mõjutas inimesi. Selleks olid sõprus, perekonna- ja sugulussidemed. Väikestes ühiskondades, kus kõik tunnevad kõiki, oli võimalik, et ligi pool äratajatest olid omavahel seotud ja rahvuslik liikumine eriti selle alperioodil kujutas endast väikestele sõpruskondadele tuginevat võrgustikku. Juhtidest oli isiklike ja perekondlike sidemetega seotud koguni 2/3. Siis pole imestada, et isiklikud sümpaatiad ja antipaatiad etendasid tähtsat rolli. Ühine koolipõlv, näiteks Cimze seminar, EÜS jmt. Edasi tuleb arvesse õppimine äratajatest koolmeistrite käe all, kellel oli praktiliselt piiramatult võimalus oma õpilasi isamaaliselt äratada. Kujukas on väitekirja ühe paragrahvi pealkiri: “Rahvuslik liikumine kui perekondlik ettevõte”. See motiiv on eesti poliitikas ka tänapäeval tuntav.

Iga rahvuslane ärkas isemoodi. Raamatus on äratajate elulugude põhjal välja toodud viis kõige olulisemat mõjutegurit. Need on: 1) usulis-eetilised-aatelised arusaamad, mis mõjutasid näiteks Hurta; 2) aatilis-poliitilised tegurid, nagu Köleril; 3) vanemate äratajate eeskuju, näiteks Jakobsonil Köler; 4) kooliharidus; 5) konflikt baltisaksa ülemkihtidega. Aateid ja äratust saadi ühisüritustest, nagu laulupeod, ja rahvuslikust kirjasõnast, s. o. tekstidest, mis kandusid edasi järgmistele põlvkondadele. Laar on rahvuslikku liikumist kujutanud ülevaatlilikult püramiidina, mille ühel küljel on juhtide põlvkonnad alates Merkelist ja Petrist, teisel küljel nende ajastul ilmunud kirjasõna, vabatahtlikud ühendused ja üritused (lk. 378).

Põlvkonnad rahvuslikul ärkamisajal

M. Laari raamatus on puudutatud ka põlvkondade probleemi. Seal selgub, et 1870. aastatel olid üheaegselt aktiivsed vähemalt kolm aktivistide põlvkonda, kui nende sünniaega arvestada 10-aastaste intervallidega ja aktiivsuse perioodiks lugeda eluaastaid 20–50. Uute põlvkondade tulek areenile kasvatas aktivistide arvu ka siis, kui nende juurdekasv mingis ajahükkus jäi eelnevaga võrreldes konstantseks või isegi vähenes. Alati ei saa aktivistide üldarvu suurenemist seostada otsest liikumise intensiivsemaks või massilisemaks muutumisega. Seda tuleks arvesse võtta, kui autor kõneleb neljast etapist ärkamisaja rahvusliku aktiivi kujunemisel ja järskudest hüpetest.

Üks asi on põlvkond sünniaasta ja vanuse järgi, teine asi on põlvkonna sotsiaalne koosseis, mis peegeldab ka ühiskonna enda muutumist. Kui

koolmeistrite osakaal talunike ja linna väikekodanluse kasuks järsult langes, siis ei tarvitse see veel tähendada koolmeistrite passiivust ja eemalejäämist, vaid seda, et uued arvukad rühmad tulid juurde.

Rahvusliku liikumise C-faas

Mart Laari monograafia käsitleb peamiselt rahvusliku liikumise B-faasi, ärkamisaega, mille alguse suhtes ei tundu ajaloolaste vahel olevat suuri erimeelsusi. Selle faasi lõpu ja C-faasi alguse dateerimisega on asi segasem. M. Laar ütleb selgelt, et Eesti sisenes rahvusliku liikumise C- ehk massiliikumise faasi, kus rahvuslik ideoloogia muutus valdavaks, aastatel 1882–1883. Seda tõendavat rahvusliku liikumise uus tõus ja aktiivi järsk suurenemine. E. Jansenil algab massiliikumine 1890. aastail, Hrochil ja Toivo Raunal 20. sajandi algul. Ka mina olen lähtunud pigem sellest hilisemast dateeringust. Muidugi võib siin diskuteerida, mis on massiliikumine, kas on see eeskätt osavõtjate arvust sõltuv või tuleks arvestada ka programmilisi eesmärke, ja kuidas seda mõõta. 1880.–1890. aastad kasvatasid küll jõudsalt seltside liikmeskonda ja ajalehtede tellijate arvu, kuid midagi uut rahvusliku liikumise ideoloogiasse karm venestusaeg ei lisanud. Teine asi on sajandivahetuse nn. Tartu renessanss ja eriti 1905. aasta, kui hulgad haarati tegelikk poliitilisse võitlusse rahvusliku ja sotsiaalse vabanemise eest. Ennatlik on sellega seoses väita, et 1880. aastate alguseks sai maarahvast “moodne ja sotsiaalselt diferentseerunud Euroopa rahvus” (lk. 136). Tollal oli eesti elu vanade kultuurrahvastega võrreldes veel üsna algeline, omarahvuslik eliit, sh. akadeemiline haritlaskond alles sündis, emakeelset professionaalkultuuri, kesk- ja kõrgemat haridust polnud olemas. Haritud eestlased kõnelesid omavahel saksa keeles, sest eesti keel polnud saanud veel kultuurkeeleks. See, millest kõneleb Laar, sai teoks 20. sajandil ja lõplikult alles omariikluse ajal.

Hurda ja Jakobsoni suunad

Kahe rahvusliku juhi vahekordade käsitlemisel on aegade vältel piike murtud. Jutt on nagu ikka nende vaadete erinevusest, omavahelistest suhetest, saksa ja vene orientatsioonist. Laari andmebaas võimaldab nüüd hoopis täpsemalt kui seni arvestada ühe või teise juhi pooldajaid. Aga ega siingi saa absoluutsele täpsusele panustada, sest osal tegelastel õnnestus ebameeldivast konfliktist eemale hoida.

Laari üldhinnang on balansseeritud. Hurda ja Jakobsoni programmid kokkuvõttes ei vastandu, vaid keskenduvad eri aladele, üks kultuurile, teine poliitikale, niimoodi teineteist täiendades

(lk. 359–360, 365–366). Kuigi Hurt oli valdavalt kultuurirahvuslane, nõudis ka tema eestlaste õigust osaleda mõisnike maapäeval. Mõlemad tunnistasid end Vene keisri truudeks alamateks. Laar märgib Jakobsoni mõnevõrra suuremat orienteeritust Venemaale, mis on muidugi õige.

Eesti, Soome ja Läti

Probleemipüstituses lubab Laar Eesti võrdlusi Läti ja Soomega. Need jäävad siiski väga põgusateks. Mis puutub Soomesse, siis ma arvan, et soomlasi pole päris õige paigutada ühte rühma riikluseta rahvastega, nagu eestlased, lätlased ja slovakid, kellele Anthony D. Smithi skeemi järgi, mille Laar ära toob, oli omane etnilis-kultuuriline rahvuslus (lk. 137). Laialdase autonoomiaga Soome suurvürstiriiki on peetud Soome riigiks ja nii seda Soome kirjanduses ka serveeritakse. Rahvusvahelise suurpoliitika tagajärjel said soomlased n.-õ. valmis riigi ehk teisiti öeldes said soomlased riigi ja sellega vormiliselt riiklikuks rahvuseks enne rahvuse väljakujunemist. Võib spekuloida, et soomlastel tekkis riiklik identsus enne rahvuslikku identsust. Soomes näeme samu etnosotsiaalseid protsesse, mis Lääne-Euroopas, kus uusaegne riik konsolideerib ja loob-ehitab rahvust. Soomlaste lähiajalugu algabki Porvoo riigipäevaga 1809. aastal.

Läti rahvusliku liikumise lühiülevaates on autor võrdlustega üsna kitsi, ent kogu tekst osutab sellele, et ajalugu kulges seal sünkroonselt Eestiga, vähemalt neis osades, mis kuulusid Liivi- ja Kuramaa provintssidesse. Siin on kohane korrata Toivo Rauna seisukohta, et eesti ja läti rahvuslikud liikumised moodustavad oma suure sarnasuse tõttu Ida-Euroopa analoogiliste liikumiste seas eraldi separaatse alarupi, mida on vorminud distinktsioon ajalooline kontekst.

* * *

Uuritavaid nähtusi, sündmusi, tegelasi ja seoseid on Mart Laari raamatus, mis hõlmab peaaegu terve sajandi, väga palju. Need varieeruvad üldiste mõistete defineerimisest kuni konkreetsete tegelaste elulugude ja ühiskonnaelu detailideni välja. Elulood illustreerivad teatavaid tüüpilisi situatsioone ja markeerivad autori põhi-kontseptsiooni isikute-äratajate otsustavast osast rahvuslikus liikumises. Ühtlasi annavad need akadeemilisele käsitlusele sümfaatse inimliku mõõtmee. Ladusas narratiivis vaheldub aritmeetiline analüüs inimsaastuste ja inimeseks-olemise igapäevaste ja igavikuliste probleemidega.

Toomas Karjahärm